

УДК 130.2

Ольга БОЙКО

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В ІСТОРИЧНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ Н. ЕЛІАСА

В статті розглядається використання некласичного підходу щодо розуміння історичного розвитку. Безпосередньо використовуючи історичну антропологію, цивілізаційний процес представлено як довгостроково-структурований. Досліджуючи цивілізаційний процес, використовувалася історична антропологія Н. Еліаса. Звернуто увагу на роль культури у формуванні цивілізації. Показана роль процесу індивідуалізації у формуванні сучасного суспільства. Обґрунтовано застосування категорії “габітус” для розгляду індивідуального цивілізаційного процесу. Розглянуті ключові поняття в розумінні цивілізаційного процесу: фігурація, баланс влади, соціогенетичний розвиток, навчальний процес тощо.

***Ключові слова:** цивілізаційний процес, історична антропологія, габітус, фігурація, баланс влади, процес навчання.*

Постановка проблеми. Визнання різноманітності культур наштовхує в той же час на думку про те, що існує і єдність історії людства, закономірності, які визначають розвиток окремих культур та загальнолюдської культури в цілому. Для розуміння перспектив історичного розвитку необхідно розуміти, які антропологічні засади є провідними, і на які потрібно спиратися при розбудові цивілізації. І саме антропологічні обґрунтування дозволяють розкрити нелінійний характер цивілізаційного розвитку, який обумовлений єдністю його соціогенетичного та психогенетичного аспектів. Це розширює семантику цивілізації через внесення до неї смислів, пов'язаних зі зв'язками між поколіннями.

Також проблема цивілізації набуває особливої значимості у зв'язку з глибинними тенденціями в надрах самої духовної культури. Сьогодні широкого розповсюдження набувають архаїчні духовні традиції, звичаї, обряди, які існують поряд із сучасними цивілізаційними надбаннями і, більше того, в чомусь навіть доповнюють одне одного: наукове і міфопоетичне, логіко-доказове і міфологічне, раціонально-теоретичне і ірраціонально-містичне.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософські рефлексії цивілізаційного процесу, що ґрунтуються на антропологічних засадах, достатньо широко представлені у західній та вітчизняній філософській думці. А саме у філософських, історичних та культурологічних дослідженнях Г. Т. Бокля, Ф. Гізо, Ж. А. Кондорсе, В. Мірабо, Г. Спенсера, А. Р. Тюрго, А. Фергюссона, Ш. Фур'є та інших.

Багато цінних імпульсів для розробки даної теми, особливо її цивілізаційних акцентів, міститься у працях вітчизняних філософів, культурологів та соціологів – В. Вернадського, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Драгоманова, В. Липинського, Г. Сковороди, І. Франка, Д. Чижевського та ін. Наприклад, визнання вирішального значення взаємодії індивідуального й

колективного (соціального) дає змогу по суті змістовно оцінювати історичний процес у національних, ментальних та цивілізаційних його вимірах.

Особливого значення для розуміння антропологічного змісту цивілізаційного процесу надають дослідження етнічних проблем та проблем національного буття. Це простежується у працях О. П. Бойко [1], О. С. Забужко, С. Б. Кримського, В. В. Ляха, І. П. Мозгового [4], В. Г. Табачковського та інших.

Розробкою ідеально-типової моделі цивілізації займалися, в першу чергу, М. Я. Данилевський, Г. Зиммель, О. Шпенглер, А. Дж. Тойнбі та Н. Еліас.

Мета статті. Незважаючи на значну кількість публікацій, присвячених проблемі цивілізації, цивілізаційний процес як такий майже не розглядався у вітчизняній філософській думці. Тому мета даної праці полягає у здійсненні філософсько-антропологічного обґрунтування цивілізаційного процесу, застосовуючи інтегральні характеристики духовності для опису цивілізаційного розвитку на прикладі теорії Н. Еліаса.

Виклад основного матеріалу. Історична антропологія Н. Еліаса суттєво відрізняється від концептуальних побудов моделей історичного розвитку М. Данилевського, О. Шпенглера та А. Дж. Тойнбі. Ґрунтуючись на антропологічних засадах, він розробляє теорію цивілізаційного процесу як довгостроково-структурованого. Ця теорія, що принесла Н. Еліасу світове визнання, є, за його власним визначенням, насамперед соціогенетичним та психогенетичним дослідженням. При цьому показово, що в основу цієї теорії покладено соціогенезу понять “культура” і “цивілізація”, яка, на думку Н. Еліаса, свідчить про домінування національних ментальних смислів в еволюції цих понять як у різних національних традиціях західної філософської думки, так і в дійсному цивілізаційному процесі, що набуває різних форм. Розглядаючи цивілізаційний процес як розвиток європейського людства, Н. Еліас підкреслює: “...Це поняття є виразом самосвідомості Європи. Можна навіть сказати – національної самосвідомості. ...За його допомогою європейське суспільство намагається охарактеризувати складові своєї своєрідності і те, чим воно пишається: стан своєї техніки, особливості своїх манер, розвиток свого пізнання, свій світогляд і багато чого іншого” [5, с. 1–2].

Незважаючи на те, що цивілізаційний процес зображується Н. Еліасом як саморух європейського людства, він показує принципові відмінності у семантиці самого поняття “цивілізація”, коли йдеться про вживання цього слова у німецькій, англійській та французькій традиціях. “У німецькому слововжитку, – пише він, – цивілізація хоча й означає щось необхідне, але є чимось другорядним, що стосується лише зовнішнього боку людини, тобто поверхні людського буття. А слово, за допомогою якого німці інтерпретують самих себе, називається “культура” [5, с. 2].

На відміну від німців, англійське та французьке поняття цивілізації є значно ширшим за обсягом. Звертаючи увагу на цей момент, Н. Еліас показує, що воно тут “охоплює політичні, економічні, релігійні, моральні, суспільні факти” [5, с. 2]. Заслугою Н. Еліаса є не тільки виявлення розрізень у семантиці понять “цивілізація” і “культура” у різних національних традиціях,

але й демонстрування того, що вони виступають водночас репрезентацією побудови національної самосвідомості. Він зауважує у цьому зв'язку: "Побудова національної самосвідомості, що репрезентується за допомогою таких понять, як "культура" та "цивілізація", є дуже різною. Але, незважаючи на усі відмінності цієї самосвідомості, німець, що пишається своєю "культурою", так само, як і француз, що пишається своєю "цивілізацією", вважають цілком зрозумілим, що це є способом розглянути й зрозуміти людський світ як ціле" [5, с. 5].

Для такого розуміння необхідно вийти за межі соціогенези понять і звернутися до соціальної та культурної дійсності, взятих у людському вимірі. Зрозуміло, що для такого аналізу необхідна розробка комплексної методології антропологічного аналізу цивілізаційного процесу як такого. Одним із її варіантів можна вважати методологію, розроблену Н. Еліасом. Він відходить від традиційного антропологічного аналізу, у якому йшлося про виявлення та описання основних структур людського буття та узагальнення форм їх прояву. Такою, зокрема, була німецька філософська антропологія як до другої світової війни, так і після неї. Як приклад, тут можна навести історичну антропологію К. Льовита, де наголошувалася незмінність людської природи в історичному розвитку [7]. Н. Еліас пропонує перейти від антропологічної інтерпретації безпосередньо даного до історико-антропологічної подвійної герменевтики, котра акцентує основну увагу не на константах людського буття, а на змінах, розглядаючи, насамперед, незмінні передумови людської змінюваності. Фундаментальний зв'язок між людиною і суспільством у рамках даної методології постає сферою міждисциплінарних досліджень, котрі мають здійснюватися у співпраці філософських антропологів та психологів.

Теорія цивілізаційного процесу як такого, що розгортається об'єктивно та нелінійно, ґрунтується на таких положеннях:

- процеси навчання є складовою частиною людського життя, у цих процесах людина засвоює суспільні норми поведінки, які перетворюються на складову її особистості;
- ці норми у різних суспільствах мають свої відмінності і змінюються протягом часу;
- норми у різних суспільствах не є взаємозалежними, але вони є складовою розвитку, які зрештою поширюються на людство в цілому;
- цивілізаційний процес не має ані кінця, ані початку, є спонтанним, незапланованим.

Цивілізаційний процес, як процес формування взаємовідносин між людиною й суспільством, може розглядатись як індивідуальний і одночасно як суспільний. Адже індивідуальний цивілізаційний процес обумовлюється такими чинниками, як належність особистості до певного соціального шару, до певного регіонального та історичного простору. Він відбувається через утворювання так званих фігурацій, що мають свої коди та стандарти, які у свою чергу є результатом довгостроково структурованих спонтанних соціальних процесів. Соціальні процеси, за Н. Еліасом, є зміною фігурацій.

Важливе значення при розгляді індивідуального цивілізаційного процесу має категорія “габітус”. У Н. Еліаса габітус - це, насамперед, результат соціального структурування особистості, стандарт суспільної поведінки, мислення й відчуттів, який виступає цілісною характеристикою індивіда. Психологічні рівні особистості структуруються під впливом соціального навчання, яке також має характер нелінійного багатомірного процесу. Але розвиток індивідів у цій теорії не є цілком і повністю обумовленим суспільними обставинами. Індивіди тут постають відносно автономними, тримаючи один одного у напруженні і у відносинах взаємозалежності. Таку обмежену автономію Н. Еліас називає семіавтономією (Semiautonomie).

Для Н. Еліаса є принциповою оптика множини: йдеться не про індивіда або людину, а саме про індивідів та про людей. На його думку, неприпустимо розглядати соціальну дію з позиції одиничної ізольованої людини, котру традиційна соціологія ототожнювала з дорослим. У Н. Еліаса суспільство складається з людей у множині, котрі постають у фактичній конкретності свого людського буття – чоловіки, жінки та діти, які утворюють між собою різні види взаємозалежних стосунків. Таким чином у концепції Н. Еліаса знімається традиційна дихотомія “індивід – суспільство”.

Ключовими поняттями цивілізаційної теорії Н. Еліаса є поняття фігурації та балансу влади. Сумісне життя людей у будь-яких суспільствах, навіть у кризових ситуаціях і хаосі, має певну форму. Саме це означає поняття фігурації. Метафорою, що прояснює евристичне значення моделі фігурації, є танок або маюнок футбольної гри, що виникає у взаємодії обох команд. Фігурація – це не статична структура, а процес взаємодії, що постійно змінюється. Це єдність стабільності й динаміки, нестійка рівновага.

На відміну від класичної марксистської парадигми, Н. Еліас зображує історичний процес з антропологічних позицій, як цивілізаційний у широкому розумінні цього слова. Теорія фігурацій дозволяє зрозуміти структурні особливості становлення національних держав. Н. Еліас, розглядаючи значний емпіричний матеріал французької та німецької історії, що охоплює кілька генерацій, показує відмінності у становленні державності в різних європейських країнах. Ця тема розробляється ним не тільки у його головній праці “Про процес цивілізації. Соціогенетичні й психогенетичні дослідження”, а також в численних публікаціях, серед яких слід особливо виділити “Студії про німців. Боротьба за владу та розвиток габітусу в 19 та 20 століттях”.

Теорія процесу цивілізації, а також децивілізаційних відступів акцентує увагу не тільки на відмінностях та різних лініях соціогенетичного розвитку людства, а й на певних універсалиях цивілізаційного процесу. При їх обґрунтуванні Н. Еліас опирається на психоаналітичну аргументацію. Страхи, за Н. Еліасом, створюються самими людьми; більш того – страх визначається як рушійна сила соціогенези людства: “Ніколи підліток не навчиться опанувувати свою поведінку без страху, який передається йому від інших людей. Поза важелем страхів, що виробляються людьми, із молодого людської тварини ніколи б не вироста доросла істота, яка заслуговує на ім’я людини, так само його людськість ніколи не стане зрілою, якщо в його житті не буде місця радощам та

бажанням” [6, с. 447]. Цивілізаційний процес, на його думку, є процесом опанування людством своїх фундаментальних страхів і встановлення контролю над тим, що несе загрозу людському існуванню. Отже, контроль тут наділяється емансипаторськими функціями. Рівень розвитку суспільства обумовлюється розвинутою системою контролю та самоконтролю.

Основними видами контролю, за Н. Еліасом, є наступні:

1. Ступінь шансів контролю над надлюдськими процесами, “явищами природи”.
2. Ступінь контролю над соціальними взаємозв’язками.
3. Самоконтроль індивіда, який з дитинства привчається керувати собою.

Розвиток і накопичення контролюючого потенціалу, поширення сфер і станів підконтрольних людям сприяє розвантаженню людини й суспільства, що робить життя більш цивілізованим. Разом з цим Н. Еліас зауважує: “Жодне людське суспільство не може існувати поза трансляцією індивідуальних потягів та афектів, без чітко визначеного урегулювання індивідуальної поведінки. Проте таке урегулювання неможливо здійснити без взаємопримусу людей, а кожний примус викликає страх у того, кого примушують у той чи інший спосіб. Не слід обманюватися на цей рахунок: постійне продукування і відтворення людських страхів самими людьми є неминучим та необхідним для того, щоб люди у будь-якій формі могли жити один з одним, особливо там, де жадання та дії зводять до купи багато людей, будь то праця, спілкування чи любовна гра” [6, с. 448].

Ключове поняття фігурації у Н. Еліаса доповнюється поняттям балансів влади. Взаємозалежність людей, навіть емоційна, є виразом владних відносин між ними. За Н. Еліасом, влада є структурною своєрідністю усяких людських відносин, тому принциповим стає розрізнення владного потенціалу, ресурсів влади, засобів здійснення або досягнення влади. Оскільки влада як така ґрунтується на стосунках взаємозалежності, її неможливо “мати”. Влада існує лише у відносинах між кількома взаємозалежними людьми (рахунок тут можна вести від двох). Однак можна володіти ресурсами та засобами влади (наприклад, силою, грошима, правовими санкціями тощо), а саме від них залежить здійснення влади, її конкретні прояви. Ресурси та джерела влади мають поліморфний характер, що обумовлюється багатоаспектним характером взаємозалежностей між людьми. Так, вони можуть бути соціальними, економічними, політико-правовими, релігійними, моральними, емоційними, просторовими тощо.

Реальність владних відносин, тобто, реалізовану владу, Н. Еліас пропонує описувати за допомогою поняття балансу влади або владного диференціалу, через які розкривається асиметрична взаємозалежність у відносинах між сильними й слабкими. Окрім того, поняття балансу влади розкриває внутрішню динаміку владних відносин, у які, окрім безпосередніх учасників, неминуче залучаються також і інші індивіди, групи тощо. Владні стосунки взагалі характеризуються біполярністю (панування - підкорення, домінування - підлеглість), а також транзитивністю або опосередкованістю влади. У складних взаємозалежних структурах влада здійснюється переважно

опосередковано, зокрема, цей момент фіксується у виразах “анонімна влада організацій”, “структурна влада” чи “примус обставин”.

У теорії цивілізаційного процесу Н. Еліаса владні баланси, перетікання влади, владні напруження розглядаються як суттєвий чинник суспільних трансформацій. На численному емпіричному матеріалі боротьби за власність на землю у Німеччині, Франції, Англії протягом кількох століть Н. Еліас доводить, що кожна фігурація конкуренції містить у собі іманентну тенденцію до утворення монополій. Механізм формування монополій складається з кількох рівнів боротьби проти конкурентів за певні ресурси (у даному випадку за землю), з процесу стабілізації досягнутого владного балансу. Він має спочатку регіональний характер, а потім стає централізованим. Цей процес Н. Еліас пов’язує з процесом державотворення й виникнення національних держав, що завдяки новим владним ресурсам стабілізують процеси територіального виокремлення європейських народів. Але правляча верхівка лише тоді може ефективно здійснювати контроль над територією, коли створюються дві монополії - монополія влади і монополія податків. Сучасні національні держави, за Н. Еліасом, є системою балансів влади, яка характеризується зростанням конкурентного напруження й відсутністю центральної монополії.

Цивілізаційний процес на рівні створення механізму монополій характеризується зростанням ступеню контролю та самоконтролю. Насамперед посилюється контроль за емоційно-афективним аспектом суспільного й приватного життя, змінюються залежності між верхівкою і підлеглими. За умови розширення території монарх уже не може управляти без підданих, стаючи, таким чином, залежним від них.

Сучасний етап цивілізаційного процесу Н. Еліас розглядає у дослідженні, покладеному в основу монографії “Суспільство індивідів”. Ця книга є своєрідною програмою подальшого розвитку фігураційної теорії цивілізаційного процесу. В ній йдеться про те, що суспільство не складається з “готових” індивідів, кожний з них знаходиться у процесі становлення, розвитку або у відносно стабільному стані. Але, слід зазначити, що в будь-якому суспільстві існує така антропологічна константа, як баланс між “ми” та “я”. “Ми” - це відчуття приналежності до певного соціального цілого (спільноти, нації, групи тощо). “Я” – це, насамперед, ідеал особистісного розвитку, із яким пов’язується незалежний від групи “індивідуальний” шлях особистості.

Положення про посилення процесу індивідуалізації у сучасному суспільстві не є принципово новим. Нагадаємо, що його відстоювали й аргументували Ф. Тьонніс, Г. Зіммель. Але у сучасному суспільстві індивідуалізація набуває нових якісних характеристик. Ці індивідуалізаційні зрушення стають ознаками якісно нового етапу цивілізаційного процесу. Це знаходить прояв у наступних моментах:

- значно зростають самоконтроль та саморегуляція;
- посилюється мобільність індивідів;
- розширюються можливості вибору і соціальний простір індивіда;
- люди починають покладатися на себе, не розраховуючи на допомогу з боку держави, профспілок тощо;

- посилюється *я*-ідентичність і, відповідно, стає слабкою *ми*-ідентичність;
- більшість із *ми*-стосунків (шлюбні стосунки, дружні відносини, партнерство) стають замінюваними й вільними.

У контексті процесу індивідуалізації Н. Еліас пропонує розглядати також таку важливу проблему сучасного суспільствознавства, як соціальна нерівність. Моделлю такого розгляду постає фігурація істеблішменту та аутсайдерів. Ця модель, на його думку, дозволяє уникнути однолінійних каузальних схем пояснення, наприклад, коли нерівність пояснюється несправедливим розподілом тощо. Застосування інструментарію фігураційної теорії цивілізаційного процесу дає змогу зрозуміти проблему нерівності через внутрішню динаміку міжлюдських взаємозалежних стосунків, а отже, через розглянуті вище баланси влади. Істеблішмент - це група, котра характеризується надлишком влади відносно іншої, тобто аутсайдерів. Стабілізація влади істеблішменту здійснюється не лише силовими, а й ідеологічними засобами. У ситуаціях стабілізації представники істеблішменту намагаються переконати усіх, що вони є кращими від інших за своїми людськими якостями, формуючи тим самим в аутсайдерів почуття меншовартості. Цей тип фігурацій Н. Еліас вважає універсально-людським. Його соціально-психологічні наслідки зафіксовані у комунікативних практиках. Наприклад, в опозиціях висока-низька культура, високе-низьке походження, стереотипи щодо витонченого аристократа, джентльмена тощо і грубого, підступного селянина, людяного християнина і підступного єврея, розумного чоловіка і нерозумної жінки. Отже, фігурації істеблішменту та аутсайдерів характеризують широкий спектр стосунків соціальної нерівності - між людьми шляхетного та низького походження, між капіталістами (роботодавцями) і робітниками, між багатими і бідними, білими і чорними, чоловіками і жінками, старими й молоддю, а також між розвинутими країнами та відсталими.

Висновки. Теорія цивілізаційного процесу є відкритою теорією, її основні поняття мають значні евристичні можливості у дослідженні модерних і постмодерних соціальних трансформацій, а також багатомірних проявів процесу глобалізації.

Актуальною є ідея історичного прогресу, який можливий лише тоді, коли відбувається розвиток духовно-релігійного начала в людині, в ході якого реалізується людська гідність, творчий потенціал, духовні прагнення. Розуміння всесвітньої історії повинно базуватися на єдності різноманітних культур, що знаходяться на різних етапах розвитку і є самобутніми і самоцінними. Слід також додати, що культура є невід'ємним елементом усіх цивілізаційних механізмів, без неї вони б не мали суб'єкта дії і того цивілізованого середовища, в якому вони тільки і можуть функціонувати. Цінності, норми, традиції, вірування, звичаї відіграють у суспільстві інтегруючу роль. Ця функція культури взагалі і в системі цивілізаційних механізмів зокрема, означає, що при всіх протиріччях, зіткненнях, конфліктах вона є перешкодою на шляху до розпаду суспільств, важливим фактором їх збереження.

Література

1. Бойко О. П. Етноси як суб'єкти історії / О. П. Бойко // Гуманітарний вісник : науково-теоретичний зб. / ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 16. – С. 337–339 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/handle/123456789/595>
 2. Бойко О. П. Габітус та етносоціальний досвід / О. П. Бойко // Мультиверсум. Філософський альманах / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. – К., 2009. – Вип. 88. – С. 187–197 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/handle/123456789/7527>
 3. Бойко О. П. Компонентна структура соціального феномену "менталітет" / О. П. Бойко // Науковий вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди : Серія Філософія. – Харків, 2009. – Вип. 30. – С. 74–80 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/handle/123456789/7553>
 4. Мозговий І. П. Неоплатонізм і патристика, або Світло в присмерках великої цивілізації : монографія / І. П. Мозговий. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2009. – 471 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/handle/123456789/6514>
 5. Elias N. Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Bd. 1. Wandlungen des Verhalten in den weltlichen Oberschichten des Abendlandes. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1995. – 334 s.
 6. Elias N. Über den Prozeß der Zivilisation. Bd. 2. Wandlungen der Gesellschaft. Entwurfs zu einer Theorie der Zivilisation. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1997. – 491 s.
 7. Löwith K. Das Individuum in der Rolle des Mitmenschen. – Darmstadt : Wiss. Buchgesellschaft, 1962. – 296 s.
- Отримано 14.01.2015

Summary

Boyko O. Civilizing process in historical anthropology N. Elias.

In the article the use of non-classical approach to understanding the historical development. Directly using historical anthropology, civilization is presented as a long-term process-structured. Attention is paid to the role of culture in shaping civilization. The role of the individualization process in the formation of modern society. Emphasis on the role of the learning process on civilization process. The application for "habit" to consider individual civilizing process. Considered the key concepts in the understanding of civilization development figuration, the balance of power, sociogenetic development, the learning process and so on.

Keywords: *civilization process, historical anthropology, habit, a configuration, the balance of power, the process of learning.*